

Олексій ЛЕЙБЕРОВ
(Ніжин)

“Огради жизнь, имущество и честь русских людей, и всю истрадавшуюся Россию...” – жовтневі події 1905 року в Ніжині

Однією з найбільш драматичних подій в історії Російської імперії ХХ ст. стала революція 1905–1907 років. Вона сколихнула імперію, активізувала до цього дремаючі різні суспільно-політичні сили. Це призвело до гострого протистояння різних груп населення, антиурядових виступів і збройних повстань, кривавих міжнаціональних конфліктів. Як результат – у всій імперії хвилею прокотилися єврейські погроми. Не минули вони і провінційний Ніжин.

В історіографії даного питання досі немає однозначної оцінки жовтневих подій 1905 р. [1]. Дослідники розділися на 2 групи, відстоюючи свої погляди. Радянська історіографія трактувала те, що відбувалося в Ніжині восени 1905 р. виключно як революційні події, що були характерними для того періоду на території всієї імперії. Автори більше звертали увагу на студентські й учнівські страйки та демонстрації, залишаючи осторонь інші події. Останнім часом значна частина науковців акцент робить виключно на скоєному єврейському погромі. Варто погодитися з останніми в тому, що погром став кульмінацією революційних подій у Ніжині. Водночас, слід зауважити, що відкритим залишається ряд питань, безпосередньо пов'язаних із самим погромом: у дослідженнях називаються різні дати його початку та завершення, немає однозначності в оцінці його рушійних сил, його організаторів, масштабу та наслідків.

У фондах відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині зберігаються документи, що стосуються досліджуваної проблеми. Це, насамперед, поліцейські звіти, матеріали допитів свідків і судові вирокки над учасниками подій, протоколи засідань міської думи, перлюстрація з листування місцевих жителів, зроблена за наказом жандармського управління. Вивчення та глибокій аналіз архівних документів, співставлення їх зі спогадами сучасників дають можливість інакше подивитися й оцінити ті події.

Національне питання для Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. залишалося одним із найбільш гострих і вкрай болючих питань внутрішньої політики. Серед народів, що населяли імперію, особливе місце посідали євреї. Міністр внутрішніх справ В.К. Плеве у 1903 р. писав, що в Росії є чотири головні проблеми, які потребували найшвидшого вирішення. Єврейське питання він поставив на друге місце, після селянського, але перед освітнім і робітничим. Відтак, варто погодитися з дослідником Кельнером, якій писав: “Єврейське питання в Росії перетворилося на початку ХХ ст. у центральне, практично в доленосне питання суспільного життя” [2]. Дійсно, за періодом відносної лібералізації за правління Олександра ІІ, настав період жорсткої антиєврейської реакції. Новий імператор Олександр ІІІ, переконаний антисеміт, розпочав своє правління з видання низки законів, що значно обмежували права євреїв. У травні 1882 р. були видані “Тимчасові правила” – декрет, що забороняв євреям селитися

у селах, купувати нерухомість поза межами міст і орендувати земельні наділи, відкривати торгові лавки в неділю і у дні християнських свят. Наступного року почала працювати Верховна комісія з перегляду законів із єврейського питання. Висновки комісії, що передбачали розширення прав євреїв і надання їм прав на рівні з іншими народами імперії, представлені імператору графом Паленом, були відхилені. Після цього комісія припинила свою роботу і була розпущена. Наприкінці 1880-х років були прийняті директиви Міністерства народної освіти, що обмежували кількість учнів-євреїв у середніх і вищих навчальних закладах. Для міст “смуги осідлості” ця квота дорівнювала 10 %. Не слід також забувати, що в 1881–1882 роках в Підросійській Україні прокотилася хвиля єврейських погромів, від яких постраждало понад 100 єврейських общин (20 липня 1881 р. відбувся погром у Ніжині, що тривав три дні й під час якого

загинуло 10 та поранено кілька десятків чоловік, але за неможливістю ув'язати його з революційним рухом за радянської влади факт цього погрому не афішувався) [3].

У роки правління Миколи II суттєвих змін у державній політиці з єврейського питання не відбулося. Влада постійно стверджувала, що революційний рух у Російській імперії – справа рук поляків і євреїв, що є союзниками “зовнішнього ворога”. Сам імператор і його оточення були повністю переконані в цьому, і активно підтримували цю думку. З розгортанням революційних подій посилювалися й антисемітські настрої. У квітні 1903 р. відбувся кривавий єврейський погром у Кишиневі, під час якого загинуло понад 50 та було поранено 500 чоловік. Улітку того ж року стався погром у Гомелі, але тут відсіч погромникам дали загони єврейської самооборони. Після кишинівського погрому міністр внутрішніх справ В. Плеве у розмові з лідерами сіоністського руху та равинами впливових єврейських общин у Парижі заявив: “Змусьте ваших припинити революцію, а я припиню погроми та почну відміняти обмежуючі закони” [4]. Разом із тим, міністр постійно наголошував, що імперію від революції може врятувати тільки “маленька переможна війна”.

Але війна з Японією, що розпочалася у січні 1904 р., не була маленькою, а тим більше переможною. Поразка російської армії та флоту стали поштовхом до початку революційних подій у країні. За порадою свого оточення, імператор Микола II пішов на конституційні поступки. 17 жовтня 1905 р. був опублікований маніфест, у якому містилися обіцянки надати громадянам Російської імперії політичні свободи, розширити виборчі права в Державну думу та надати їй законодавчих повноважень. Одночасно, було видано наказ про створення Ради міністрів, головою якого було призначено С.Ю. Вітте. Відрізок часу після видання маніфесту ввійшов у історію як “дні свободи”. Наступного дня в “Урядовому віснику” разом із маніфестом була надрукована доповідь С.Ю. Вітте – вже як голови Ради міністрів. У доповіді йшлося про необхідність широких реформ і про те, що майбутній Думі уряд має запропонувати для обговорення питання про зрівняння у правах усіх громадян, без різниці у віросповіданні та національній приналежності.

Того ж дня з текстом маніфесту було ознайомлене й населення Ніжина. Документ сколихнув населення міста і підштовхнув його радикальну частину до дій. У поліцейському рапорті повідомлялося: “Молодежь публично выражала свой восторг по поводу дарованной милости, а с другой стороны евреи выражали свои надежды на достижение равноправия. Толпа в 50 человек русских и евреев крича “ура” сорвали учебу в женской гимназии и пошли в институт – уже 200 человек...” [5]. Скориставшись розгубленістю місцевої влади, представники радикальних кіл міста організували революційний мітинг на подвір'ї Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ). Далі у рапорті читаємо: “...та же компания молодежи, вооруженная револьверами, кинжалами и ножами и увеличившаяся до нескольких сотен человек. Сейчас же после этого направилась к историко-филологическому институту и во дворе его устроили многолюдный митинг, на котором неизвестные ораторы стали разъяснять толпе смысл и значение этого манифеста, а также произносить революционного характера речи, сопровождавшиеся шумными криками еврейской молодежи о том, что “теперь нет Царя и что евреи, достигнут равноправия, подчинят себе все русское население” [6]. Однак, реакція на появу маніфесту не було однозначною.

Частина населення поставилася до нього вкрай негативно. “Лавочник Литвиненко, будучи п'ян, вместе с другом Филем начал кричать: “Евреи заберут все, а мы будем чистить сапоги” [7]. Ймовірно, саме 18 жовтня 1905 р. і почався погром єврейських домів і магазинів, адже у своєму щоденнику голова уряду згадував, що звістка про погром у Ніжині надійшла під вечір того ж дня. Наступного дня, як згадував викладач НІФІ В.К. Піскорський, біля інституту був запланований на 11 годину ранку мітинг. Але у натовпі почали розноситися чутки, що на базарі громлять єврейські лавки і що погромники йдуть до інституту [8]. Безпосереднім приводом до погрому стала зухвала поведінка студентської та єврейської молоді. Свідок подій Павло Колесников свідчив: “...два студента и человек 30 евреев ходили базаром, приказывая закрывать лавки. “Дядьки” (приказчики в лавках) с криком “не надо запираь лавок” погнались за каким-то евреем, который скрылся в аптеку и выстрелил один раз из револьвера <...> крестьяне бросились к своим телегам и сняв с них оглобли и лушни, сперва разогнали толпу этой молодежи, а затем начали громить на базаре еврейские дома и лавки” [9]. Згадуючи страшну картину погрому, В.К. Піскорський писав про “поламані лавки, масу матерії та посуду в багнюці; все це намагалися вивезти на возах якісь люди, у яких намагалися відібрати нагробоване майно його власники” [10]. Від базару погромники рушили до інституту, але на Ліцейському мосту були обстріляні членами єврейської місцевої самооборони. Під час цього було важко поранено одного з погромників, селянина Курської губернії Івана Матушкіна, який через 2 дні помер від стовбняку і став єдиною жертвою погрому. У цей же день були розгромлені 24 лавки, булочна та будинки на вулицях Київській, Московській, Козачій, Мільйонній, Чернігівській, Овдіївській, 2-й Ліцейській, Широкій Магерській [11].

Викликає певний подив бездіяльність місцевої влади. Ні поліція, ні війська, які постійно квартирувалися в Ніжині, нічого не зробили для попередження погромів і революційних мітингів. Голова військової залоги міста полковник Арбузов заявив, що в місті дислокуються переважно артилерійські частини, що “по своєму призначенню не годяться для подавлення выступлення, а пехоты в городе мало, и она занята охраной казначейства, почты и других государственных объектов” [12]. Тільки після неодноразових звернень представників єврейської общини та інтелігенції, ніжинський голова М.І. Лілеев погодився на скликання екстреного зібрання міської думи. Після довгого обговорення ситуації, що склалася в місті, зібрання ухвалило постанову де, по-перше, просилося священика – благочинного 1-го Ніжинського округу вийти на базарну площу з хресним ходом, де відслужити молебен у присутності гласних, по-друге, просилося поліцеймейстера закрити винні лавки, погреби та трактири у районі базарної площі до 23 жовтня включно; до того ж виражалося бажання посилити військові загоны більшим числом офіцерів і ввести до міста додаткові кінно-поліцейські загоны. Крім того, зібрання просило викладачів НІФІ, гімназій і лікарів влаштувати на околицях міста народні читання на теми народної тверезості [13]. Як бачимо, “зелений змії” став додатковим імпульсом до загострення міжнаціональної ворожнечі.

Але ці заходи не зупинили натовп, погроми та знущання над “демократами” (студентська та гімназична молодь, викладачі інституту, міська інтелігенція) продовжувалися. До місцевих погромників приєдналися селяни, що прибули до міста на святкові дні

(21 жовтня святкувалася річниця сходження на престол Миколи II, 22 жовтня було свято Казанської ікони Божої Матері, а 23 жовтня була неділя – відбувалася і недільна урочиста служба в храмах, і традиційний недільний торг, зазвичай вельми чисельний). У цей час поліція повідомляла: “в последующие дни до 23 октября включительно, крестьяне, а также городские мещане, собираясь толпами от 500 до 1000 человек, продолжали громить евреев по всему городу, причем за эти дни было разбито и разгромлено более 250 еврейских домов и лавок. Обычно толпа подходила к еврейскому дому и проводники кричали: “Этот дом жидовский, бейте его! Рвите его!” [14]. “Демократам” щастило ще менше. Люди з натовпу хапали їх, витягували з домівок і після всіляких знущань та фізичного насильства примушували присягати – “...публично ставили в грязь на колени и заставляли целовать портрет государя, а затем ходили в процессии с портретом Государя или иконой”. Натовп погромників, що оточив будівлю НІФІ, змусив усіх студентів і викладачів присягнути на вірність імператору. Ось як згадує цю подію В.К. Піскорський: “Затем мы вошли в собор (Миколаївський собор на Торговій площі Ніжина – *авт.*). Там было уже достаточно народа. Среди них выделялись два полковника, городской голова, один адвокат <...> купец Соколов. Тут же был и прокурор. Мы выслушали обедню, молебен и принесли присягу <...> мы вышли в церковную ограду. Здесь мы были окружены толпой хулиганов с самыми зверскими лицами и крестьян, настроенными более миролюбиво <...> Толпа, окружавшая нас, все увеличивалась и становилась возбужденнее. Раздавались угрожающие крики. Вдруг появилась внутри церковной ограды процессия <...> с царскими портретами. Один из портретов был разорван. Поднялся невообразимый рев толпы. Казалось, нас растерзают на части <...> вдруг, оркестр военной музыки заиграл гимн, и все мы, инстинктивно, за царским портретом с пением “Коль славен” двинулась к выходу и направилась, сопровождаемые толпой, в институт. Там толпа до вечера бушувала <...> продолжая требовать выдачи оружия и “демократов” [15]. У телеграмі командир корпору жандармів підполковник Суботін повідомляв: “...народ всех русских демократов ловил по улицам, выводил из квартир, заставлял <...> присягать. Народ рыдал. Евреи не присутствовали...” [16]. Крім цього, міська влада від імені “всех граждан города, чиновников, купцов, мещан, казаков и крестьян” звернулася з листом до імператора Миколи II з побажанням “процветания, обновленной Тобой, единой, сильной и неделимой России”. У листі ніжинські можновладці писали: “Искренно верим и твердо уповаем Государь, что только с Тобой возможен для нас мирный труд. Подъем народного благосостояния, образования и развития отечественной торговли и промышленности, тишина и спокойствие, слава и благоденствие России. Царствуй на Славу России и страх врагам, Царь православный. Государь Самодержиц, помазанник Божий, опора и надежда русского народа”. Підписи ніжинців під цим посланням ледь умістилися на трьох аркушах [17].

Тільки 24 жовтня 1905 р. владі за допомогою військ вдалося припинити погром. Цього вдалося досягти після того як більшість селян навколишніх сіл було видворена за межі міста. Після цього постраждали почали підраховувати збитки, а поліція та влада шукати і карати винних. За загальними підрахунками були розгромлені або постраждали: олійниця (“маслобойный завод”), 110 крамниць, винний погріб, 23 будинки, 11 рун-

дуків і булочна. Загальні втрати склали 319888 крб. Серед найбільш постраждалих були торговці Горна та Каганов (65 тис. руб.), виноторговець Ерліхман, мануфактурник Іцка Краковський, галантерейники Хаїм Абрамзон, Лейзер Горний, бакалійники Турчевський та Ліберман, молочник Ківа Майзель, Езра Муляр, Давид Віттенберг [18].

Під час погрому й одразу після нього було затримано понад 70 погромників. Але звинувачення були висунуті тільки 14 особам. Слідчим не вдалося довести причетність учасників погрому до чорносотенних організацій, так само виявилися не спроможними звинувачення місцевої влади в підготовці погрому. Всі учасники були засуджені за ч. 1 ст. 269, що зовсім недавно з'явилася в Уложенні про покарання. Підсудні Максим Зеленко на прізвисько “Царьок”, Міхей Кононець та Федір Костюк, як підбурювачі та організатори погромних дій, отримали 8 місяців ув'язнення кожен, Федір Марченко (Груша) був засуджений до 4 місяців в'язниці, решта 8 звинувачуваних (Федір Довгаленко, Семен Зеленко, Олексій Оліфіров (Горох), Федір Удовиченко, Василь Шаповал (Рубан), Василь Блюдо, Петро Єрмак, Максим Муха) були виправдані за недоведенням вини [19].

Одночасно з судовим процесом у Ніжині, почала роботу спеціальна слідча комісія, призначена Державною Думою для з'ясування причин погромів в Україні. Комісія всю провину за погроми поклала на владу. Це викликало негативну реакцію не тільки в урядовій пресі, яка називала комісію “засиллям жидів і поляків”, але й на місцях. Монархічно налаштовані представники громадськості Ніжина (218 осіб) на чолі з міським головою написали черговий лист-звернення до імператора. Прохаючи “оградить жизнь, имущество и честь русских людей и всю исстрадавшуюся Россию от власти ее врагов, посягающих на народное достояние” вони просили імператора: “...Государь! Распусти эту Думу и собери по своему усмотрению верных русских людей. Да устроят они в единении с тобой Русскую землю”. Це вони мотивували тим, що “Государственная Дума, вопреки общенародной воле стремиться остановить правильное течение государственной и народной жизни, ниспровергнуть весь существующий государственный и общественный строй и даже лишит прав каждого из нас” [20].

У свою чергу, події жовтневого погрому в Ніжині надовго закарбувалися в пам'яті місцевого єврейського населення. Так, у 1913 р., коли у Києві тривав відомий судовий процес над Бейлісом, який був звинувачений у ритуальному вбивстві хлопчика-християнина, ніжинська міщанка Хася Шуб у своєму листі до сестер в Америку з неприхованим жахом писала: “...у нас, в Нежине, не благополучно, говорят, что будет большой погром, не такой как тогда был, но будут резать всех евреев <...> Здесь очень страшно жить” [21].

Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що єврейський погром у Ніжині став реакцією консервативної, монархічно налаштованої частини міських низів і селян із навколишніх сіл на подальший розвиток революційних подій. Кривавий безлад був обумовлений низкою причин. Насамперед, слід назвати появу на вулицях міста значної маси людей із полярними політичними поглядами. Не слід списувати з рахунку також етнічно-релігійне протистояння, яке існувало між представниками різних конфесій. Побутовий антисемітизм, що постійно був присутній у частини населення Ніжина в ці дні підігрівався провокаційними плітками та агітаторами-погромниками, бездіяльністю міської влади і алкоголем. Не витримує критики позиція про організа-

цію погрому місцевими чорносотенцями організації “Союза русского народа”. В архівних документах і спогадах сучасників тих подій відсутні будь-які свідчення про організацію погрому чорносотенцям, тим більше – місцевою владою. Крім того, впадає в очі, що від погрому постраждали не тільки євреї, але й міська ліберальна інтелігенція та радикально налаштована студентська молодь. Листи-звернення міської влади до імператора, під якими підписалася переважна більшість відомих громадян міста, зайвий раз підкреслюють контрреволюційний характер жовтневих подій 1905 р., складовою частиною яких став масовий єврейський погром.

Посилання

1. Див.: *Г.Г.Н.* Нежинская революция и контрреволюция (18–24 октября 1905) // Исторический вестник. – 1906. – № 4. – С. 160–185; *Дроздов О.* Як “зустрічали” на Чернігівщині “конституцію 1905 року” // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 515–531; *Костенко І.П.* По містах революційних подій на Чернігівщині 1905–1907 рр. // Радянській Ніжин. – 1955. – 21 серпня. – С. 2–3; *Костенко І.П.* Революційно-демократичний рух у ніжинському історико-філологічному інституті (1905–1907) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. I. – С. 61–63; *Красоталев А.* Революция в Нежине. – М., 1907; *Левина К.Р.* Революционные события 1905 года в Нежинском Историко-филологическом институте // 36. наукових робіт студ. Ніжин. держ. пед. ін-ту ім. М.В. Гоголя. – Ніжин, 1957. – Кн. I. – С. 13–32; *Морозова Г.* Єврейські погроми 1905 р. у Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 124–136; *Пискорський В.К.* История моего профессорства в Нежине // Пискорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина. – К., 1997. – С. 206–234; *Примостко Л.* Ніжинщина в період революції 1905–1907 років // Під прапором Леніна. – 1985. – 28 серпня. – С. 2–3; *Симоненко В.* Ніжин полум’ям овіяло // Під прапором Леніна. – 1965. – 19 жовтня. – С. 3; Черниговщина в период революции 1905–1907 гг.: (подборка материалов) / сост. И.И. Фастовская, Э.М. Филашникова, М.Т. Яцура. – Чернигов, 1975. – 136 с.; *Шевченко В.Д.* Генеральна репетиція (революційні події 1905 року на Ніжинщині) // Під прапором Леніна. – 1967. – 17 лютого. – С. 3–4.
2. *Рессин Г.* Закон и вечность. Царская политика в еврейском вопросе // Родина. – 2002. – № 3–4. – С. 83.
3. *Бурцев В.Л.* Календарь русской революции. – М., 1917. – С. 57.
4. *Витте С.Ю.* Избранные воспоминания. – М., 1991. – С. 401–402.
5. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 358, оп. 3, спр. 346, арк. 3.
6. Там само, арк. 2.
7. Там само, арк. 3.
8. Пискорський В.К. Вказана праця. – С. 228.
9. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 3, спр. 346, арк. 4.
10. Пискорський В.К. Вказана праця. – С. 229.
11. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 346, арк. 31.
12. Пискорський В.К. Вказана праця. – С. 230.
13. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 1, спр. 237, арк. 2.
14. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 3, спр. 346, арк. 2.
15. Пискорський В.К. Вказана праця. – С. 234.
16. Бурцев В.Л. Вказана праця. – С. 136.
17. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 239-а, арк. 7.
18. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 246, арк. 19.
19. Там само, ф. 358, оп. 3, спр. 346, арк. 233 зв.
20. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 239-а, арк. 15-19.
21. Там само, ф. 1108, оп. 1, спр. 7, арк. 22.